

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-07>
УДК 339.166.82-027.583:637.5](477.54-25)(091)“192/193”

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

НЕЛЕГАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМЦІВ НА М'ЯСНОМУ РИНКУ ХАРКОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1920-х — ПОЧАТОК 1930-х РОКІВ)

У статті досліджується тіньова діяльність приватних підприємців на м'ясному ринку Харкова напередодні та в умовах згорання непу. Проаналізовано джерельну базу та історіографію питання, що розглядається. З'ясовано, що ця тема, попри певні позитивні зрушення в останні десятиріччя, досліджена ще досить однобічно, що робить її вивчення актуальним та обґрунтованим. Джерельна база статті представлена різними групами документів і є достовірною та достатньою для розкриття поставленої теми. У статті показано умови функціонування м'ясного ринку в Харкові та розкрито причини існування нелегального підприємництва, схарактеризовано чинники, що сприяли втягуванню приватного капіталу в цю сферу. Визначено роль більшовицької держави, що своєю «класовою політикою» щодо

Як цитувати: Волосник, Ю. Нелегальна діяльність приватних підприємців на м'ясному ринку Харкова (друга половина 1920-х – початок 1930-х років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 132-158.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-07>

How to cite: Volosnyk, Yu. Illegal Activities of Private Entrepreneurs in the Kharkiv Meat Trade (Second Half of the 1920s – Early 1930s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 132-158. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-07> (In Ukrainian)

© Волосник Ю, 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

інституту приватного підприємництва вистискувала підприємців у нелегальну комерційну царину. В роботі розкрито форми адаптації тіньових підприємств-ділків до умов згорання непу та методи нелегальної підприємницької діяльності на м'ясному ринку Харкова, проаналізовано різні способи ухилення ділків м'ясного ринку від державного контролю та оподаткування. Для уникнення контролю з боку державних органів за своєю діяльністю «тузи» м'ясного ринку застосовували низку засобів: ухилялися від вибору патентів (безпатентна торгівля) або здійснювали вибір патентів на підставних осіб, вибір патентів меншого розряду, ніж фактичний розмір підприємств, використовували селян для прикриття власної комерційної діяльності, підкупили службовців державних структур (сільрад, ветнагляду, персоналу державних боень), вдавалися до різноманітних форм соціальної мімікрії (зокрема прикриття статусом службовця у створених лжекооперативах, акціонерною формою підприємства тощо) для приховування тіньової активності. Також досить поширеними явищами були різноманітні підробки, спотворення, фальшування ділками фінансових документів та їх свідоме знищення тощо. Серед ділків-тіньовиків, що діяли на м'ясному ринку, траплялося чимало осіб з кримінальним минулим і девіантною поведінкою, що загалом негативно відбилося на іміджі цього ринку. Намагаючись протидіяти тіньовому підприємництву та знищити нелегальний м'ясний ринок, більшовицька держава в умовах згорання непу активно застосовувала як суворі економічні, так і (переважно) адміністративно-репресивні заходи. Системне використання таких заходів на етапі згорання непу фактично мало на меті повне знищення приватноторговельного підприємництва в цій сфері (зокрема й легального).

Ключові слова: м'ясний ринок, спекуляція, безпатентна торгівля, тіньове підприємництво, корупція, неп, Харків.

Історія тіньової економіки в Україні в 1920-ті рр. висвітлена ще неповно та нерівномірно, попри чималу кількість робіт науковців, присвячених розвитку приватної торгівлі в добу непу (Lantuh 1992, Lobach 1994, Kul'chyt's'kuu1996, Pirih 2011). Не набагато краща ситуація із вивченням цієї проблеми і на рівні регіонів, зокрема на Харківщині, хоча за останнє десятиріччя тут намітилися певні позитивні зрушення (Onatskij 2013, Skubij 2017, Scherbyna 2005). Тому автор статті ставить за мету дослідити форми й методи нелегальної діяльності підприємців на м'ясному ринку Харкова.

Хронологічні межі статті охоплюють другу половину 1920-х рр. — початок 1930-х рр., тобто період наступу радянської держави на приватний капітал і його ліквідації. Територіальні межі — Харків та Харківський округ в адміністративних кордонах 1925–1932 рр. Джерельну базу роботи становлять такі групи джерел: законодавчо-правові документи (*Sobranie zakonov (SZ) SSSR, Zibrannya uzakonen' i rozporyadzhen' robitnichogo i selyans'kogo uryadu (ZU) USSR*), економіко-статистичні матеріали (*Sigal 1929, Kharkivs'ka okruga 1927*), періодичні видання (*Vestnyk promislovoj kooperacii*), архівні документи (*Central'niy derzhavnij arhiv vyschikh organiv vlady (CDAVO) Ukraini, Derzhavnij arhiv Kharkivs'koï oblasti (DAKhO), Derzhavnij arhiv Khersons'koï oblasti*).

Тіньовий сектор економіки (що існував, попри жорстокі репресії, і в роки воєнного комунізму) продовжив активно функціонувати й в 1920-ті рр., тобто в добу непу (*Volosnyk 2014, 17*). Він охоплював різні сегменти, але з особливою силою в умовах нееквівалентного обміну між промисловістю та сільським господарством виявив себе в сфері торгівлі сільськогосподарськими товарами та сировиною. Сфера обігу, як відомо, була у 1920-ті рр. головною царинною діяльності підприємців-непманів, які активно інвестували в торгівлю свої капітали, швидко обертали вкладені кошти та отримували великі прибутки.

З посиленням адміністративно-податкового натиску держави на приватний сектор у другій половині 1920-х рр., а особливо з початком згортання непу та ліквідації інституту приватного підприємництва, що відбувався нерівномірно, підприємці активніше переходять до нелегальної діяльності в економіці. Вже за 1927–1928 рр. понад 58,5 % суми капіталів, вилучених непманами з легальної торгівлі в УСРР, потім було спрямовано в тіньову економіку (*Volosnyk 2014, 283*). Торгівля продовольчими товарами в цей період (в умовах гострої хлібозаготівельної кризи) приносила таким непманам чималі бариші. Наприклад, великий харківський і богодухівський крамар І. Н. Задорожний, власник великого підприємства 6-го розряду, що вело оптову м'ясну торгівлю, у 1926/27 р. мав обіг понад 1 млн крб та відповідно великі прибутки (*DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 69, ark. 63*).

Навесні 1926 р. в Харкові функціонували 570 підприємств (восени 1925 р. їх було 547), що торгували м'ясом та птицею, загальний обіг яких становив 13 млн 721 тис. крб (восени 1925 р. діяли 547 підприємств з обігом 9 млн крб). З них 505 належали приватним підприємцям (88, 6 %) з обігом майже 5,3 млн крб (що становило 38,6 % від загального обігу). Восени 1925 р. приватних закладів нараховувалося 488 (89,2 %), а їхній обіг становив майже 4,3 млн крб (47,8 %) (Kharkivs'ka okruga 1927, 62, 72). Проте надалі, особливо за умов наступу на приватний капітал та згорання непу, приватна м'ясна торгівля стала швидко скорочуватися. Якщо станом на 1 жовтня 1927 р. питома вага приватника на м'ясному ринку Харкова становила 47,6 %, то через рік, на 1 жовтня 1928 р., вона дорівнювала лише 22,4 %, тобто зменшилася більше ніж удвічі (Materialy do zvituu, 63). У період 1929/30 р. цей показник зменшився до 15,9 % (Kron 1930, 7-8, 36). Проте це ще не означало, що приватний підприємець пішов із цього сегмента ринку. Він «просто» перейшов «у тінь», «подалі від очей» державних фіскальних і контролювальних органів.

Нагадаємо, що згідно зі статистичними відомостями навіть в умовах згорання непу в Україні містяни продовжували купувати значну кількість продовольчих товарів, зокрема м'яса та сала на приватному ринку. Наприклад, у 1926 р. та 1927 р. частка м'яса та сала, що їх робітники купували на приватному ринку, становила відповідно 62 % та 44,7 %, а у службовців — 63,9 % та 54,4 % (Sigal 1929, 159). Це при тому, що ціни на приватному ринку Харківщини були вищі, ніж у державно-кооперативній торгівлі (Kharkivschina v cifrah ta faktah 1928/29, 39).

Наявність великої кількості приватних різниць, де часто й відбувався невідконтрольний державним податковим органам забій худоби, була важливим чинником, що сприяв нелегальній м'ясній торгівлі. До речі, обстеження НК-РСІ УСРР (квітень-грудень 1926 р.) виявило, що переважна частина забою худоби (86 % великих різниць та 92 % дрібних) перебувала в руках приватника (DAKHO, f. R-1641, op. 1, spr. 42, ark. 238). Держава, намагаючись виправити цю ситуацію та послабити позиції приватника на м'ясному ринку, вживала задля цього адміністративні важелі впливу. Отже, було запроваджено

обов'язкову систему засолки всієї шкіряної сировини, що проходила через бійні, і тривалий (21 добу) санітарний карантин. Ці дії сприяли тому (як відзначали органи НК-РСІ), що «м'ясник підпав у економічну залежність від державного заготівельника і тому основна маса сировини бійні стала переходити у розпорядження державного заготівельника» (ДАКхО, ф. R-1641, оп. 1, spr. 42, ark. 238 zv.).

Великі «тузи» (так навіть у ділових документах тієї пори нерідко називали великих підприємців) м'ясного ринку у своїй повсякденній практиці прагнули адаптуватися/присотосуватися до обставин швидкоплинної ринкової кон'юнктури. За умов руйнації непу вони використовували найрізноманітніші методи тіньової діяльності, намагаючись не потрапити в поле зору податкових органів (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 4, ark. 46 zv.; оп. 19, spr. 53, ark. 65 zv.). «Форми нелегальної роботи приватного капіталу в галузі торгівлі й заготівель були дуже різноманітними, — зазначає один з тогочасних аналітиків. — Колишні торговці, маючи зв'язок із селянами, скуповували на селі продукти сільськогосподарського виробництва: зерно, борошно, крупи, м'ясо, сало, соняшникову олію та інше, і або самі виїжджали на базари як селяни, або наймали селян, які за невелику комісійну нагороду продавали з возів їхній товар. Така форма нелегальної роботи приватного капіталу через посередництво селян сприяла утворенню кадрів нелегальних торговців з кіл куркульського селянства...» (Sigal 1930, 7, 68).

Слід відзначити ту обставину, що серед самих тіньовиків м'ясного ринку траплялось чимало осіб з кримінальним минулим. Наприклад, у записці, яку направило керівництво харківського окрфінвідділу до НКФ УСРР (1929 р.), зазначалося, що в м'ясній торгівлі присутній «контингент торговців-вихідців з куркульських верств населення, нерідко люди з кримінальним минулим... Ці особи в більшості випадків виступають в якості підмінних (підставних) осіб, за спиною яких стоять звичайно найбільші прасоли» (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 1720, ark. 16, 39). Серед оптових закупників худоби лише одного харківського псевдокооперативу («Харчпродукт») перебували великі скотопромисловці, які вже раніше притягувалися до судової

відповідальності за ухиляння від оподаткування та за інші економічні злочини — Шандиба, Яковлев, Каждан та ін. (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, спр. 2019, арк. 275; ф. R-1179, оп. 18, спр. 142, арк. 2). Іншою помітною постаттю м'ясного та шкіряного ринків Харкова був О. П. Підкопай, неодноразово заарештовуваний правоохоронними органами за роки непу і засуджений до позбавлення волі за різні економічні злочини (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 170, арк. 8-8 зв.). Ще одним з видних ділків м'ясного ринку, який в роки непу був засуджений за ухиляння від сплати податків, але поновив невдовзі свою нелегальну підприємницьку діяльність, був Ященко (Єщенко) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 180). Очевидно, враховуючи цю обставину, харківське ДПУ для контролю за діяльністю приватної м'ясоторгівлі систематично вимагало від податківців надання списків усіх м'ясоторгівців Харкова, а також фінагентів, які з ними працювали (ДАКхО, ф. R-823, оп. 4, спр. 6, арк. 248).

Взагалі треба сказати, що в роки непу чимало приватних підприємців (і не лише м'ясного ринку) за різні злочини було притягнуто до судової відповідальності (як наслідок депрофесіоналізації та морально-правової аномії «непівської» генерації підприємницького корпусу). «Тепер немає жодного чимось помітного торгівця, якого б не притягали до відповідальності, який не сидів, не судився: за хабар, спекуляцію, скупку краденого ...», — констатував 1927 р. помічник генерального прокурора Радянського Союзу І. Кондурушкін (Volosnyk 2011, 44, 125). Намагаючись протидіяти тіньовому підприємництву, радянська держава активно використовувала адміністративне та кримінальне законодавство, правоохоронні, податкові та контролюючі органи — ДПУ, міліцію, кримінальний розшук, податкову службу, органи РСІ тощо.

Повсякденними явищами були вибір патенту на підставну особу, вибір патенту меншого розряду, ніж фактичний розмір підприємства, безпатентна торгівля м'ясом та забій худоби, свідоме зменшення розміру реального торговельного обігу підприємства тощо. Наприклад, за відомостями харківського окрфінвідділу (1928 р.), на харківському комунальному ринку (міському Благовіщенському базарі) через

м'ясоторгівця Чичканя, який мав патент 4-го розряду, проводили свої обладки зі збуту м'яса одразу 12 мешканців (М. Зінченко, І. Явченко, І. Молокосус та ін.) с. Печеніги, не вибираючи для себе відповідних торгових патентів (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 69, арк. 2-2-а). Щоб активно протидіяти безпатентній торгівлі м'ясоторгівців і скотопромисловців, податківці окрфінвідділу, співробітники Харківського відділу ДПУ та міліції час від часу проводили облави на міській скотобійні та скотних дворах. Під час таких облав м'ясоторгівців та скотопромисловців, які не мали патенту, затримували, а худобу, що їм належала, арештовували (ДАКхО, ф. R-823, оп. 4, спр. 6, арк. 1).

Більш масштабною була безпатентна торгівля харківських ділків м'ясного ринку. Харківські великі м'ясоторгівці-«тінювики» Ф. Харин (Халин), С. Федоров, Г. Єрмак, М. Сериков, С. Грабар та інші 1926 р. «умовили» колишнього (до 1917 р.) робітника ХПЗ, червоноармійця, учасника громадянської війни, але на той час уже безробітного, Г. Навального вибрати собі (тобто купити у фінвідділі) торговий патент 4-го розряду на продаж м'яса та скуповування худоби, обіцяючи високу заробітну плату (200 крб на місяць), а також сплату за нього всіх податків і видатків. Насправді, як потім виявилось, він отримував значно більше — по 500 і навіть 800 крб, причому значну частину цих грошей він пропивав (інколи до 380 крб на місяць!). І це притому, що середній заробіток робітника в промисловості тоді не перевищував 40-50 крб на місяць!) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 170, арк. 2; оп. 19, спр. 53, арк. 66). Ця група нелегалів-скотопромисловців неодноразово запевняла Г. Навального (а потім й інших найнятих ними підставних осіб) у своїй безумовній фінансовій підтримці в разі виникнення в нього «проблем» з податківцями, цинічно заявляючи, що навіть «якщо фінвідділ забере в нього речі вартістю 100 крб, то вони зроблять [йому] нову обстановку [тобто меблі. — Ю. В.] на 1000 крб.» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 53, арк. 66). Така систематична психологічна «обробка» підставних осіб згодом приносила тінювикам бажані результати. (Цікаво відзначити, що за відомостями харківських податківців у таких підставних осіб — торгівців м'ясом, часто не виявлялося майна взагалі!) (ДАКхО, ф. R-1179,

ор. 18, spr. 118, ark. 20). Зауважимо, що також не знайшли податківці майна і в самих ділків-скотопромисловців — Халина (Харина), Єрмака, Федорова, хоча їх нелегальні обіги перевищували 440 тис. крб на рік (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 161).

Отже, прикриваючись патентом лише одного Навального, на ринку «працювала» група великих м'ясоторгівців-нелегалів (причому не лише з Харкова) у складі 17 осіб. Її обіги лише за три місяці були 102 тис. крб (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 34 zv. 36). Обіг підпільного м'ясного «тресту», що діяв під орудою іншого значного ділка П. Єрмака, за рік становив 1 млн 781 тис. крб (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 36). Разом у справі ділків-нелегалів м'ясного ринку Харкова (станом на початок січня 1930 р.) податківці виявили 24 фігуранти (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 51-52). Після арешту Г. Навального та порушення проти нього кримінальної справи за несплату 60 тис. крб податків, знайшлися інші підставні особи, зокрема І. Швачка, М. Калашников (Пеньківський), колишній візник Ф. Власенко та ін. (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 95, ark. 8; op. 19, spr. 53, ark. 66). Останній став активно виконувати різні таємні «доручення» «тузів» м'ясного ринку (Ф. Халина, Д. Єфименка, П. Ващенко та ін.): закуповував худобу, реалізовував м'ясо на ринках міста, прикриваючись своїм торговим патентом (ДАКНО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66; op. 18, spr. 170, ark. 4). Великі м'ясоторгівці-нелегали брати Шевченкови вибирали патент 4-го розряду на підставну особу селянина Слюсарєва і під його ім'ям займалися закупівлею та збутом худоби (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 161). Також «тузи» м'ясного ринку — Ф. Халин, Д. Єфименко, І. Степаненко, І. Шевченков, П. Ващенко, Г. Перепелиця, О. Федоров ще винаймали (при цьому кожен окремо!) штат робітників, які допомагали підставним особам здійснювати закупівлю і «транспортування» купленої худоби на бійню (ДАКНО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66).

Цікаво відзначити, що підприємці купували худобу не лише в місцевих селян, але й навіть поза межами України — у Воронежській губернії та Донській області. Частина закупленої худоби м'ясоторгівці потім перепродавали, відправляючи її на північ — у Москву, Ленінград тощо, отримуючи в такий спосіб чималі додаткові бариги (ДАКНО,

f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 32 zv., 33 zv.). Щомісячні обіги таких нелегальних м'ясоторгівців перевищували 30-50 тис. крб (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 34 zv.-35).

Чимало ділків м'ясного ринку (які володіли також і офіційно зареєстрованими в державних структурах торговими підприємствами), навіть попри широке використання ними підставних осіб для прикриття тіншової діяльності, все ж не зуміли повністю приховати доходи від податківців, а отже, опинилися серед великих боржників податкових органів. Наприклад, П. Єрмак «заборгував» харківському окрфінвідділу приблизно 2,6 тис. крб, О. Підкопай — 1,4 тис. крб, М. Павлій — 5,1 тис. крб, Г. Левоненко — 5 тис. крб, Є. та І. Шевченкови — відповідно 5,5 і 20 тис. крб. Проте найбільшим боржником був уже згаданий вище І. Н. Задорожний (акціонер товариства «Приватно-скот-м'ясо»), який заборгував податківцям понад 250 тис. крб (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 643, ark. 130).

Нелегальній підприємницькій діяльності ділків м'ясного ринку в Харкові сприяла корупція, що за роки непу пустила глибоке коріння в середовищі працівників ветеринарного нагляду, службовців державного та господарського апарату різних ланок (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 65). Як повідомляв харківський окрфінвідділ (грудень 1927 р.) до місцевого відділу ДПУ, чимало підпільних м'ясоторгівців та скотопромисловців працювали під прикриттям сільських рад, службовці яких за гроші видавали їм фіктивні посвідчення на ім'я селян. При цьому нерідко селяни навіть супроводжували продажу скотопромисловцю худобу до місця її реалізації (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 32). На початку 1928 р. до судової відповідальності притягли групу приватних м'ясоторгівців на чолі з Єщенком (Яшенком), що діяла в одному з районів Харківського округу під «прикриттям» селянина Усова, який вибрав торговий патент 3-го розряду (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 161). А «допомогав» їм здійснювати масштабну нелегальну закупівлю худоби голова Шевченківської селищної ради (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 111). Голову Гаврилівської сільради Ольшанського району Харківського округу П. Є. Ткача, який «у безвідповідальному порядку» видавав «довідки т. зв. селянам»

на право забою, прогону та продажу худоби, запідозрили, що він сам займається таємним забоєм худоби (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 643, ark. 36-36 zv.). Лише за 1928 р. у нелегальних приватних заготівельників харківській податківці вилучили 185 голів худоби (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 113).

В іншій інформації Харківського окрфінвідділу (1928 р.) повідомлялося, що апарат харківської міської «бійні сприяє безпатентній м'ясній торгівлі» (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 4, ark. 46). Згідно з характеристикою, що її дали працівники харківської податкової інспекції: «Харківська міська бійня, будучи в організації справи та взаємовідносинами між співробітниками та клієнтурою найгіршою з усіх великих різниць великих міст Радянського Союзу... систематично допускає до забою осіб, не причетних до обслуговуючого апарату, допускає власників худоби до забою та отримання м'яса» (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 4, ark. 46). При цьому цікаво відзначити, що рядові працівники харківської міської бійні прекрасно «...знали, що худоба належить ...ділкам — Степаненку, Федорову та іншим, які ховаються під фірмою Власенка», але «пролетарі» виявили байдуже ставлення щодо цього (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66). Корупція співробітників бійні була важливим чинником, що «допомагав» тінювикам-м'ясоторгівцям ухилятися від сплати податків.

Слід зазначити, що харківські тіньові скотопромисловці-прасоли активно здійснювали забій худоби також і поза бійнею, намагаючись уникнути будь-якого контролю з боку державних податкових структур. Про це свідчить інформація органів ДПУ УСРР, які посилили нагляд за діяльністю скотопромисловців. Наприклад, на початку лютого 1929 р. ДПУ повідомило харківський окрфінвідділ, «що забоєм худоби займаються холодногірські прасоли у кількості 10-12 ос., які проводять таємний забій худоби по різних дворах у селищі Кам'янка біля Холодної Гори». Повідомлялося також, що на чолі цієї групи прасолів стоять Тимченко І. П., Тимченко Г. (на прізвисько «Портной») та Яковлев О. Торгові патенти вони вибирали на ім'я своїх дружин (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 95, ark. 140). Це була поширена практика в часи згортання непу. Раніше, у жовтні 1928 р., Харківський окрвідділ ДПУ повідомив

окрфінвідділ про групу скотопромисловців (у списку 12 осіб — Халин, брати Єрмаки, Ващенко, Яценко та ін.), які не мали патентів і проводили нелегальні оборудки щодо закупки великих партій живої худоби (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 180).

В іншій інформації окрвідділу ДПУ (березень 1929 р.) йшлося про гуртову безпатентну торгівлю м'ясом на Кінному та Благовіщенському базарах, що її здійснював колишній акціонер «Приватно-скот-м'яса» М. І. Крупенко (він мав також прізвище Задонський). Його щоденні обіги від таємного продажу м'яса становили від 1 000 до 1 500 крб (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 178).

Іншим методом роботи приватника-нелегала було використання ним різних кооперативних організацій для прикриття своєї діяльності. Скотопромисловці часто входили в довіру кооперації і під виглядом її агентів проводили широкомасштабні комерційні операції, під час яких вони разом із закупівлею худоби для кооперації закупляли худобу й для себе (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 53, арк. 65 зв.; спр. 95, арк. 58). Справа в тому, що, закриваючи під адміністративно-податковим натиском свої підприємства, багато непманів намагалися продовжити свою комерційну діяльність, але вже в тіньовому секторі економіки, «подали від очей» державних органів. Під тиском саме державних органів УСРР (наркомторгу, держбанку, наркомфіну та ін.), що після переходу до індустріалізації країни стали розглядати приватних підприємців як небажаних конкурентів держави на ринку сільськогосподарської сировини та як «дезорганізаторів» ринку, приватна торгівля м'ясом лише за один рік — з 1927/28 р. по 1928/29 р. скоротилася на 45 %, бакалійно-гастрономічна на 30 %, а сільськогосподарськими продуктами на 35 % (Volosnyuk 2014, 265). Тобто більшовицька держава своєю «класовою політикою» щодо інституту приватного підприємництва всіяко обмежувала та ускладнювала діяльність підприємців, витискаючи їх з легального сектора торгівлі та заганяючи до підпільної сфери економіки.

Вже на початку 1928 р. в умовах переходу сталінського керівництва до використання надзвичайних методів управління країною, НКФ УСРР своїм циркуляром за № 443 від 24 січня 1928 р. зобов'язав банки,

товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства повністю припинити кредитування підприємців, які здійснювали відправку м'яса та худоби, а також приватних заготівельників м'яса (Oficijnij buleten' NKF USRR1928, 34 (130), 6 lutogo). Отже, ця група підприємців, яку НКФ УСРР позбавив легальної кредитування, була змушена звертатися до послуг нелегального позичкового ринку за грошовими ресурсами, де умови фінансування були значно гірші. А це, своєю чергою, мало негативно вплинути на ціни приватного м'ясного ринку в бік їхнього підвищення. Пізніше новий циркуляр НКФ УСРР для виявлення приватних скупників худоби та притягнення їх до оподаткування зобов'язав усіх заготівельників, заготівельні контори та агентства Укрм'яса (державний трест) надавати свої авансові звіти на перегляд до податкової інспекції (Oficijnij buleten' NKF USRR1930,14 (302),14 sichnua).

У такій ситуації чимало підприємливих (тобто «з лав непівської» генерації нової буржуазії, проте найменш «цивілізованих» її представників) ділків стали віддавати перевагу інвестуванню коштів, вилучених після закриття своїх торгово-промислових закладів, у різні громадські організації та особливо в кооперативні організації, попутно набуваючи собі різними «неправедними» шляхами й членство у профспілках (що було суворо заборонено «позбавленцям-підприємцям» чинним законодавством). Тут їх приймали на роботу як службовців або спеціалістів, виплачуючи при цьому певний відсоток за внесений ними капітал або передані кооперативні підприємства (Volosnyk 2014, 297).

Це була одна з численних форм вияву соціальної мімікрії у представників «непівської» генерації підприємців. Дуже далекі від нормальних умови функціонування інституту приватного підприємництва в 1920-ті рр., м'яко кажучи, не сприяли появі генерації цивілізованих підприємців. Наприклад, за перевіреними відомостями харківського окрфінвідділу (1928 р.), місцеві артіль прийняли на роботу як спеціалістів сім великих ділків м'ясного ринку (О. Підкопай, брати А. та С. Говзamani, П. Єрмак, П. Павлій, Ф. Шандиба, І. Родіонов) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 643, ark. 53). Участь підприємців

«у підприємствах артілей під виглядом членів артілей або під видом негласних фінансистів» податкові органи визнавали як одну з багатьох форм ухиляння від сплати податків, а отже, як нелегальну діяльність (ДАКхО, ф. R-845, оп. 3, спр. 2034, арк. 28). Прикриваючись маркою кооперації, вони розгорнули свою нелегальну комерційну діяльність (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 170, арк. 8). Очевидно, саме цим можна пояснити значне зростання обертів (в декілька разів) кооперативних закладів, які торгували м'ясом (Kharkivs'ka okruga1927, 62-72). Наприклад, за повідомленням Харківського окружного відділу ДПУ від 6 листопада 1928 р. артіль «М'ясне діло» вибирала патент на ім'я громадян Я. Угніченка та П. Марченка, але «в дійсності ця артіль існує на кошти громадян О. Лапіна та П. Булатникова, що являються нібито службовцями цієї артілі» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 58).

Особливо активно ділки намагалися використовувати інвалідну кооперацію, якій постійно бракувало необхідних для активної діяльності обігових коштів. Користуючись цією обставиною, а також тим, що держава надавала кооперативам чималі пільги (податкові, кредитні тощо), підприємливі ділки нерідко намагалися перетворити таке кооперативне підприємство на суто приватнокапіталістичне підприємство (тобто мовою того часу на «лжекооператив»), при цьому саму марку кооперації ділки використовували як своєрідну ширму для прикриття своїх справ (Volosnyk 2014,147-148).

Вельми показовою виявилася діяльність групи великих приватних м'ясоторгівців на чолі з А. П. Говзманом в інвалідному товаристві «Харчпродукт» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 142, арк. 1, 1-а, 2). Матеріали кримінальної справи, а також інформація окрфінвідділу дозволяють відтворити цілісну картину того, як ділкам м'ясного ринку вдалося використати інвалідну кооперацію для власного збагачення. Восени 1928 р. харківський окружний відділ ДПУ провів розслідування щодо «зловживань» у кооперативному товаристві «Харчпродукт», наслідком яких були великі збитки, заподіяні державним органам (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 142, арк. 2). Розслідування встановило, що в «Харчпродукті» діяла група великих ділків, тісно пов'язаних з приватним ринком.

Головним «фігурантом» справи став великий харківський м'ясоторгівець з великим стажем комерційної роботи А. П. Говзман. Це був уже немолодий (1878 р. н.) досвідчений фахівець, справжній професіонал у своїй справі, спритний підприємець, який намагався адаптуватися до швидкоплинних умов непу другої половини 1920-х рр. Йому вдалося у 1926 р. набути членства у профспілці. Це відкрило перед ним доволі широкі можливості для проникнення в кооперацію. Працюючи в м'ясному відділі Цекомпому (Центральний комітет допомоги), А. П. Говзман одночасно продовжував займатися власним бізнесом, при цьому часто провадив свою торгівлю через підставних осіб (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275; f. R-1179, op. 18, spr. 142, ark. 2). Потім він передав своє підприємство (з обігом у 60 тис. крб) інвалідній кооперації «Коллективна праця», а сам влаштувався туди ж як торговий агент, отримуючи за це певний відсоток з обігу (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 159). У грудні 1927 р. він «увійшов у згоду» з головою «Коллективної праці» І. Биковим, а також з контролером окружної інвалідної кооперації Сафроненком (хоча обидва були членами КП(б)У) і за їхньої участі організував артіль «Колм'ясторг». Ці ж особи із залученням великих м'ясоторгівців невдовзі (восени 1927 р.) організували ще одну артіль різки м'яса «М'ясозбут», контора якого розташовувалася на квартирі у А. П. Говзмана. Через деякий час після того, як було затверджено статут «М'ясозбуту», Говзман, Биков і Сафроненко на початку лютого 1928 р. організовують нове товариство «Харчпродукт». Причому А. Говзман вніс у це товариство власні 3 тис. крб. Метою діяльності «Харчпродукту» була купівля задля забою худоби та постачання м'яса на ринок (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275). У товариство «влилися» кілька колективів інвалідної кооперації, а також ділки м'ясного ринку, які паралельно продовжували працювати на ринку самостійно, прикриваючи свою діяльність ширмою «Харчпродукту» (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275).

До складу керівництва товариства увійшли: голова Биков, члени правління Грудинов-Кер (торгівець), Волосников (син великого м'ясоторгівця). Сам Говзман теж був членом правління, завідувачем м'ясобази, касиром, заготівельником худоби (через

якого проходила майже вся закупівля худоби), продавцем м'яса тощо (тобто виконував багато «розсіяних» згідно з теорією Й. Шумпетера підприємницьких функцій). Закупниками худоби були призначені великі скотопромисловці, що вже раніше притягувалися до судової відповідальності за укриття об'єктів оподаткування, таємний забій худоби тощо: Шандиба, Яковлев, Каждан, Федоров, Шаравка, Горовської та ін. (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2019, ark. 275; ф. R-1179, оп. 18, spr. 142, ark. 2). Бухгалтером був запрошений приятель Говзмана — Н. М. Гельман (колишній червоногвардієць і співробітник ВУЧК), який мав практичний досвід роботи у сфері комерції та бухгалтерської справи (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2022, ark. 51). На посаду завідувача торговельним відділом було запрошено В. К. Липкіна — колишнього керівника загону червоних партизанів, інваліда війни (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2019, ark. 277 зв.). Він був особою, яка мала досить солідний досвід комерційної діяльності в різних сферах бізнесу. За версією слідства, з його приходом у товаристві була істотно «удосконалена техніка розкрадань» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 142, ark. 2,6). Одночасно було набрано штат співробітників «зі сторони», внаслідок чого дійсних інвалідів праці в товаристві стало нараховуватися не більше 12-15 осіб (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 142, ark. 2).

Розслідування виявило численні порушення податкового законодавства та зловживання в діяльності товариства. Зокрема з'ясувалося, що худобу закупали на ярмарках без жодного контролю та відповідних документів. При цьому порушували встановлені наркомторгом УСРР т. зв. «лімітні ціни» (тобто граничні ціни, визначені для приватної торгівлі), а для того, щоб утруднити контроль за фактично сплаченими сумами в наданих документах (рахунках) на закуплену худобу, фіксувалася не тільки кількість її голів, а часто лише загальна сума всієї закупленої партії голів худоби. Не було здійснено облік ваги худоби як у момент закупівлі, так і під час наступного прийому живої худоби працівниками «Харчпродукту» та облік фактичного виходу м'яса та відходів. Не здійснювався й облік фактичного надходження на бійню закупленої худоби (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2019, ark. 276).

Також було виявлено, що для приховування приватних підприємців від «пильного ока» податкових органів А. Говзман, відпускаючи їм м'ясо, фіксував продаж на вигадані імена. Було також привласнення великих сум (від 1,5 тис. до 10 тис. крб) через списання значних сум на витрати, яких не було насправді (наприклад, нібито на корм худоби на стоянках) (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 276; f. R-1179, op. 18, spr. 142, ark. 2). Бухгалтерську звітність також свідомо заплутували Гельман і Липкін (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275 zv.).

Внаслідок зловживань кооперативному товариству було заподіяно збитків на суму 40 тис. крб. Через це «Харчпродукт» змушений був припинити існування. Слід зазначити, що спроби деяких членів ревізійної комісії «Харчпродукту» протидіяти зловживанням завершилися їх виключенням зі складу товариства. Керівництво окружного правління інвалідної кооперації, навпаки, не тільки не намагалось припинити ці зловживання, але й фактично їх прикривало, підтримуючи керівництво «Харчпродукту» (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275 zv.). За вироком суду А. П. Говзмана було засуджено до 3-х років позбавлення волі, Н. М. Гельмана — до 10-ти років ув'язнення з конфіскацією майна. Судового переслідування зазнали й інші керівники «Харчпродукту» (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2022, ark. 28; f. R-1179, op. 18, spr. 142, ark. 276).

Раніше (восени 1926 р.) за нелегальну діяльність на м'ясному та шкіряному ринках був засуджений великий харківський крамар О. П. Підкопай, який після звільнення з тюрми у вересні 1927 р. також «приєднався» до інвалідної кооперації «Колм'ясторгу», де згодом розгорнув свою нелегальну комерційну діяльність (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 8). Проте така його діяльність невдовзі знов привернула прискіпливу увагу податківців. У листопаді 1927 р. харківський окрфінвідділ звернувся до місцевого управління кримінального розшуку з проханням «прослідкувати за місцем проживання» О. П. Підкопая та інших таємних скупників худоби і м'ясоторгівців-нелегалів (І. Ляпуна, О. П. Яковлева) (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 95, ark. 48). Проте за браком документів складно сказати, чим закінчилася ця історія.

В умовах наступу на приватний капітал влада активніше повела боротьбу з лжекооперативами, використовуючи для цього адміністративно-репресивні методи. За даними НК-ПСІ УСРР, лише за один 1928 р. у Харківському окрузі за лжекооперативність було ліквідовано 32 % артілей (CDAVO Ukraini, f. 8, op. 5, spr. 665, ark. 13). Вживали й більш суворих заходів. Для посилення боротьби з псевдокооперативами у вересні 1929 р. було прийнято поправку до кримінального кодексу УСРР, що запроваджувала кримінальну відповідальність за створення та керівництво лжекооперативом і передбачала покарання у вигляді позбавлення волі терміном до 5 років з конфіскацією всього або частини майна (Skubij 2017, 225).

Напередодні згорання непу скотопромисловці та м'ясоторгівці Харкова певною мірою «легітимізували» та розширили сферу своєї діяльності, оскільки їм вдалося створити (серпень 1927 р.) власне акціонерне товариство «Приватно-скот-м'ясо», що мало діяти цілком легально (ZU USRR. 1927, № 2, St. 11, Vid. II).

Після того як акціонерне товариство було зареєстроване наркомторгом УСРР у грудні 1927 р. (CDAVO Ukraini, f. 423, op. 5, spr. 22, ark. 57), до його складу увійшла велика група колишніх оптових скотопромисловців та м'ясоторгівців-тіньовиків, причому не лише з різних районів України (Харкова, Миргорода, Богодухова, Нової Водолаги), але навіть з Валуйок та Москви. Ці особи привнесли свій досвід «тіньової роботи» в діяльність товариства й почали активно «працювати» як «заготівельники», грубо порушуючи як статут товариства, так і чинне податкове законодавство (DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66 zv.; op. 18, spr. 643, ark. 54). Крім того, з'ясувалося, що частина з них мала велику податкову заборгованість перед харківським окрфінвідділом (DAKhO, f. R-1179, op. 18, spr. 643, ark. 193; op. 19, spr. 95, ark. 106). Невдовзі виявилися зловживання та значні порушення в діяльності «Приватно-скот-м'яса».

Зокрема з'ясувалося, що всупереч вимогам законодавства фактично зібраний станом на 1 липня 1928 р. капітал товариства виявився значно меншим, ніж це було передбачено його статутом (CDAVO Ukraini, f. 423, op. 5, spr. 22, ark. 36; Sigal 1929, 14). Обстеження товариства у червні

1928 р. показало, що відбулася роздача окремим особам-акціонерам акціонерного капіталу (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 117), а деякі з акціонерів, наприклад Г. С. Левоненко, навіть «зуміли» привласнити чималі кошти (18 тис. крб), що належали товариству (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 134). З'ясувалося, що скупники заготовляли м'ясо не лише для інших роздрібних підприємств, але й для власних. Це суперечило нормам статуту товариства (а також і податковому законодавству), що забороняли окремим акціонерам вести торгівлю самостійно (CDAVO Ukraini, ф. 423, оп. 5, спр. 22, арк. 36).

«Звіти окремих груп заготівельників фабрикувалися ... Худоба скуповувалася окремими заготівельниками ... Одночасно відбувався й оптовий продаж м'яса на базарах з возів, а також з роздрібних крамниць. Власники останніх ... входили до акціонерного товариства», — читаємо в доповіді харківського окрфінвідділу про нелегальну діяльність «Приватно-скот-м'яса» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 192 зв.). За неправильну вибірку патентів «Приватно-скот-м'ясо» було оштрафовано на 2 тис. крб (CDAVO Ukraini, ф. 423, оп. 5, спр. 22, арк. 37). Також з'ясувалося, що товариство не дотримувалося т. зв. «лімітних цін» (тобто граничних цін), директивно встановлених наркомторгом УСРР для підприємств приватної торгівлі (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 54). Податківці встановили факти «неправильного ведення бухгалтерії» товариства, підробки фінансових документів заготівельниками тощо (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 53, арк. 66; спр. 95, арк. 106). Навіть більше, був виявлений факт знищення акціонерами «Приватно-скот-м'яса» бухгалтерських документів (!) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 130).

Уже перша вимога окрфінвідділу до товариства сплатити аванс у рахунок зрівняльного збору (вид податку. — Ю. В.), вирахованого з операцій торгівців і скупників (заготівельників) худоби (з нелегальним минулим), які увійшли до складу акціонерів «Приватно-скот-м'яса», призвела до їх негайної «втечі» з товариства (зрозуміло, разом зі своїми паями). Такі ділки, що «накопичили» великий досвід у справі ухиляння від оподаткування, як і раніше, не бажали сплачувати податки (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 117, 193). Це, своєю чергою, призвело

до дезорганізації всієї роботи товариства, оскільки внаслідок «втєчі» великих скотопромисловців, які були основними заготівельниками м'яса для роздрібних м'ясоторгівців-акціонерів товариства, останні залишилися без постачальників цього продукту.

Спроба керівництва «Приватно-скот-м'яса» налагодити постачання своїх акціонерів-роздрібників (на комісійних началах) за рахунок укладання відповідної угоди з державним Укрм'ясотрестом виявилася невдалою, оскільки з'ясувалося, що роздрібні крамарі не мали достатніх власних коштів, щоб своєчасно сплачувати за поставлене трестом м'ясо (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 193). Вони також були позбавлені й можливості отримати грошову позику, оскільки наркомфін УСРР, як уже йшлося вище, заборонив банкам, ТБК й іншим кредитним установам кредитувати приватних м'ясоторгівців (Офісіуніј bulletin' NKF USRR1928, 34(130), 6 lutogo). Внаслідок складної ситуації, що склалася восени 1928 р., «Приватно-скот-м'ясо» вимушено припинило діяльність, а 6 грудня 1928 р. було ліквідоване УЕН, так і не сплативши державі податки на суму 100 тис. крб (ДАКхО, ф. R-845, оп. 3, спр. 1996, арк. 81; ф. R-1179, оп. 19, спр. 85, арк. 94; спр. 95, арк. 106 зв.). Після цього харківський окрфінвідділ виніс постанову щодо притягнення до кримінальної відповідальності правління цього товариства та його деяких акціонерів за банкрутство та злісну несплату податків (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 107; оп. 18, спр. 643, арк. 231 зв.). Пізніше правоохоронні органи здійснили кримінальне переслідування членів правління та деяких великих акціонерів «Приватно-скот-м'яса».

Водночас ліквідація цього товариства досить відчутно вдарила по споживачах м'ясного ринку. У зв'язку з цим слід відзначити, що згідно з рішенням УЕН (грудень 1928 р.) наркомторгу УСРР було доручено вжити заходів щодо «безперебійного постачання м'ясом населення тих районів, де його здійснювало товариство» (ДАКхО, ф. R-845, оп. 3, спр. 1996, арк. 81). Проте, на жаль, немає жодних даних про те, як було виконано це рішення вищого економічного органу УСРР.

В умовах згорання непу та активного використання надзвичайних заходів центральна та місцева влада значно посилили боротьбу з нелегальною м'ясною торгівлею. Наприклад, 2 січня 1928 р. вийшов

таємний обіжник за підписами керівників генеральної прокуратури, ДПУ та наркомторгу УСРР, що для боротьби зі спекулятивними тенденціями на шкіряному ринку передбачав кримінальне покарання та великий штраф за таємний забій худоби для збуту або перепродажу шкірсировини та м'яса (Derzhavnyj arkhiv Khersons'koï oblasti, f. R-381, op. 2, spr. 22, ark. 37). Вже на початку 1928 р. за розпорядженням місцевої влади в деяких районах Харківської округи була закрита вся м'ясна торгівля (DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 91, ark. 3). На початку 1929 р. керівництво Харківського окрвиконкому, відповідаючи на запит ДПУ УСРР від 12 грудня 1928 р. про стан боротьби з нелегальною торгівлею на місцевому м'ясному ринку, зазначало, що було дано відповідну таємну директиву керівникові міської міліції Харкова. В ній, зокрема, ішлося: «На Харківському ринку за останні часи появилася значна кількість приватників, які під видом селян, з возів провадять безпатентну торгівлю м'ясом ...». У зв'язку з цим міліції пропонували «... провести посилену, але не ударну боротьбу з такою спекуляцією, особливо на базарах, притягаючи м'ясоторгівців, що не мають патенту ... до відповідальності» (DAKhO, f. R-564, op. 4, spr. 46, ark. 116; f. R-845, op. 8, spr. 151, ark. 79, 80).

Правоохоронні органи невдовзі притягнули до судової відповідальності нелегальних м'ясоторгівців. Про це свідчать матеріали судових процесів, що відбулися в Харкові взимку 1930 р. Наприклад, за безпатентну торгівлю м'ясом та несплату 401 крб податку в лютому 1930 р. харківський окружний суд зобов'язав О. С. Бреславця сплатити великий штраф (DAKhO, f. R-871, op. 11, spr. 2148, ark. 16). При цьому органи ДПУ ще до цієї «події» зуміли «з'ясувати», куди він інвестував вилучені після припинення своєї підприємницької діяльності кошти (DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 95, ark. 69). Тоді ж за несплату податків та безпатентну торгівлю було засуджено до виплати великого штрафу м'ясоторгівців та скотопромисловців П. Ф. Ієвенка та Д. М. Ієвенка (DAKhO, f. R-871, op. 11, spr. 2148, ark. 15, 18). Гіршою була ситуація в інших боржників-м'ясоторгівців. Наприклад, м'ясоторгівця Ю. Лещенка за «злісну» несплату податків у розмірі 965 крб харківський суд (лютий 1930 р.) засудив до одного року ув'язнення. Ще один м'ясоторгівець

П. І. Гарбуз за несплату лише 340 крб податку засуджений до одного року тюрми з утриманням за власний рахунок (!) (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2148, ark. 13, 14). І таких прикладів багато.

Під час проведення насильницької суцільної колективізації державні органи посилили боротьбу з приватним ринком та ухвалили рішення, що фактично унеможливлювали приватну заготівлю та м'ясоторгівлю (ДАКхО, ф. R-871, оп. 17, spr. 9, ark. 1-24). Наприклад, нелегальний, а мовою урядової постанови «хижацький забій худоби» визнавався постановою ЦВК та РНК СРСР від 16 січня 1930 р. «одним із засобів шкідництва з боку куркулів», яким вони «підривають колективізацію». У таких осіб наказували конфісковувати худобу та сільськогосподарський реманент. Окрім цього, винні підлягали кримінальному покаранню у вигляді позбавлення волі терміном «до 2 років з виселенням з даної місцевості» (SZ SSSR, 1930, № 6, st. 66).

Посилюючи боротьбу не лише з нелегальною, але й з дозволеною (до того часу!) чинним законодавством приватною торгівлею, більшовицька влада на початку 1930-х рр. ухвалює низку антипідприємницьких законів. У травні 1932 р. постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) зобов'язала місцеві органи влади «викорінювати приватників та перекупників-спекулянтів, що намагаються нажитися на м'ясній торгівлі трудящих селян» (SZ SSSR, 1932, № 33, st. 195). Ще суворіша була постанова ЦВК та РНК СРСР від 22 серпня 1932 р., що вимагала від органів ОДПУ, прокуратури та місцевої влади вжити рішучі «заходи щодо викорінення спекуляції, застосовуючи до спекулянтів і перекупників ув'язнення до концтабору терміном від 5 до 10 років без права застосування амністії» (SZ SSSR, 1932, № 65, st. 375). Уже під час Голодомору на початку грудня 1932 р. влада під виглядом боротьби зі спекулянтами м'ясом та перекупниками взагалі забороняє в Україні «будь-яку торгівлю м'ясом, худобою та м'ясною продукцією» (SZ USSR, 1932, № 36-40, st. 265). А 25 грудня 1932 р. було внесено істотні зміни до кримінального кодексу УСРР (SZ USSR, 1932, № 34-35, st. 216). Відтепер будь-яка скупка та перепродаж приватними особами для наживи (спекуляції) продуктів сільського господарства і предметів масового споживання каралася позбавленням волі терміном не менше

5 років з конфіскацією всього або частини майна. Тобто відтепер будь-яка комерційна діяльність (до того часу ще цілком законна!) унеможливилася, оскільки стала прирівнюватися державою до спекуляції.

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що протягом другої половини 1920-х — на початку 1930-х рр. у Харкові функціонував нелегальний м'ясний ринок, що відігравав досить помітну роль у задоволенні попиту городян на м'ясо та м'ясну продукцію. Його головними «акторами» (тобто нелегально господарюючими суб'єктами) були здебільшого великі скотопромисловці та м'ясоторгівці, досить тісно пов'язані між собою. В умовах згортання непу приватні підприємці під сильним натиском держави змушені були закривати свої легально діючі підприємства, а кошти, що вивільнилися, виводити в тіньову сферу. У такий спосіб вони намагалися уникнути все більшого державного податкового тиску та контролю. Щоб уникнути контролю з боку державних органів, ділки м'ясного ринку мали арсенал засобів: ухилялися від вибору патентів (тобто вели безпатентну торгівлю) або здійснювали вибір патентів на підставних осіб, підкуп службовців (сільрад, ветнагляду, персоналу різниць тощо), використовували різноманітні форми соціальної мімікрії, зокрема й створення лжекооперативів, здійснювали різного роду численні махінації з фінансовими документами тощо.

Намагаючись у будь-який спосіб адаптуватися до складних обставин руйнації ринкових відносин, спритні ділки харківського м'ясного ринку для прикриття своєї нелегальної діяльності навіть спромоглися використати таку організаційно-правову форму господарської діяльності, як приватне акціонерне товариство, прагнучи в такий спосіб прикритися статусом юридичної особи та уникнути особистої відповідальності, а також використати податкові та кредитні пільги, передбачені чинним законодавством. Проте внаслідок численних зловживань, грубих порушень акціонерами статуту товариства та вимог податкового законодавства це товариство було невдовзі ліквідовано. Наслідком стало погіршення постачання м'ясом споживчого ринку не лише Харкова, але й навколишніх районів.

Намагаючись у будь-який спосіб протидіяти тіньовому підприємництву та знищити нелегальний м'ясний приватний ринок, більшовицька держава в цей час активно застосовувала як суворі економічні, так і (переважно) адміністративно-репресивні методи. Системне використання цих заходів в умовах ліквідації непу фактично мало на меті повне знищення приватноторговельного підприємництва в цій сфері (зокрема й легального).

Список джерел та літератури / List of sources and literature

- Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO). (In Ukrainian)
Державний архів Харківської області (ДАХО).
- Derzhavnyj arkhiv Khersons'koi oblasti. (In Ukrainian)
Державний архів Херсонської області.
- Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlyady (TsDAVO) Ukrainy. (In Ukrainian)
Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України.
- Kharkivs'china v cifrah ta faktah.* Kharkiv, 1928/29. (In Ukrainian)
Харківщина в цифрах та фактах. Харків, 1928/29.
- Kharkivs'ka okruga. Statistichnij schorichnyk.* Kharkiv, 1927. (In Ukrainian)
Харківська округа. Статистичний щорічник. Харків, 1927.
- Kron, С. Potrebytel'skaya kooperacia na novom etape. *Voprosy trgovli*, 1930, no. 7, s. 35-48. (In Russian)
Крон, Ц. Потребительская кооперация на новом этапе. *Вопросы торговли*, 1930, № 7, с. 35-48.
- Kul'chyts'kyu, S. *Komunizm v Ukraini: pershe desyatyrichchya (1919–1928)*. Kyiv, 1996. (In Ukrainian)
Кульчицький, С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ, 1996.
- Lantuh, V. *Stanovlenye i razvitye trgovli v Ukraine v 1921–1932 gg.* Kharkiv, 1992. (In Russian)
Лантух, В. *Становление и развитие торговли в Украине в 1921–1932 гг.* Харьков, 1992.
- Lobach, K. *Непману на споживчому ринку України (20-ті роки)*. Kyiv, 1994. (In Ukrainian)
Лобач, К. *Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки)*. Київ, 1994.

Materialy do zvituu Kharkivs'koi mis'koi radi XI sklikannya za 1926–27 i 1927–28 roky. Kharkiv. (In Ukrainian)

Матеріали до звіту Харківської міської ради XI скликання за 1926–27 і 1927–28 роки. Харків.

Ofitsiynij buleten' Narodnogo komisariatu finansiv (NKF) USRR, 1928, no. 34 (130), 6 lutogo. (In Ukrainian)

Офіційний бюлетень Народного комісаріату фінансів УСРР, 1928, № 34 (130), 6 лютого.

Ofitsiynij buleten' Narodnogo komisariatu finansiv (NKF) USRR, 1930, no. 14 (302), 14 sichnya. (In Ukrainian)

Офіційний бюлетень Народного комісаріату фінансів (НКФ) УСРР, 1930, № 14 (302), 14 січня.

Opatckij, M. *Privatne torgivel'ne i promislove pidpriemnictvo u Kharkovi v period NEПу (1921–1929).* Avtoreferat dysertatsii na здobuttia naukovoho stupenia kandidata istorichnykh nauk. Kharkiv, 2013. (In Ukrainian)

Онацький, М. *Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928).* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2013.

Pirih, O., Chernyak, D. *Pidpriemnictvo v Ukraini: vid vitokiv do s'ogodennya.* Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Піріг, О., Черняк, Д. *Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення.* Київ, 2011.

Scherbina, I. *Posilennya nelegal'noi pidpriemnic'koi diyal'nosti ta borot'ba z neiu v roky zlamu nepu (kinets' 1920-h-pochatok 1930-h rokov).* *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, 2005, no. 73, s. 209-213. (In Ukrainian)

Щербіна, І. *Посилення нелегальної підприємницької діяльності та боротьба з нею в роки зламу непу (кінець 1920-х-початок 1930-х рр.).* *Культура народів Причорномор'я*, 2005, № 73, с. 209-213.

Sigal, B. V. *Do pitannya pro privatnij kapital na Ukraini: statistiko-ekonomichny naris.* Kharkiv, 1929. (In Ukrainian)

Сігал, Б. В. *До питання про приватний капітал на Україні: статистико-економічні нариси.* Харків, 1929.

Sigal, B. *Privatnij kapital na schlyahu do likvidacyi.* *Bilshovik Ukraini*, 1930, no. 7, s. 62-75. (In Ukrainian)

Сігал, Б. *Приватний капітал на шляху ліквідації.* *Більшовик України*, 1930, № 7, с. 62-75.

Skubiy, I. *Torgivlya v Kharkovi v roky nepu (1921–1929): ekonomika ta povsyakdennist'.* Kharkiv, 2017. (In Ukrainian)

Скубій, І. *Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність*. Харків, 2017.

Sobranie zakonov i rasporyazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva SSSR. Moskva, 1930-1932. (In Russian)

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. Москва, 1930-1932.

Sobranie zakonov i rasporyazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. Har'kov, 1930-1932. (In Russian)

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Харьков, 1930-1932.

Sokolov, F. *Akcionirovanie chastnogo kapitala dlya raboty v kustarnoj promyshlennosti. Vestnyk promyslovoj kooperaciy*, 1927, no. 12 (53), s. 12-18. (In Russian)

Соколов, Ф. *Акционирование частного капитала для работы в кустарной промышленности. Вестник промысловой кооперации*, 1927, № 12 (53), с. 12-18.

Volosnyk, Yu. P. *Pidpnyemtsi i privatne pidpnyemnytstvo v radians'kij derzhavi v dobu NEPu na materialakh Ukrainy*. Kharkiv, 2014. (In Ukrainian)

Волосник, Ю. П. *Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України)*. Харків, 2014.

Volosnyk, Yu. P. *Nova burquaziya: risy povsyakdenного zhyt'tya ta diyal'nosti v period nepu. Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 44, 2011, s. 122-129. (In Ukrainian)

Волосник, Ю. П. *Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 44, 2011, с. 122-129.

Zibrannya uzakonen' i rozporyadzen' robitnichogo i selyans'kogo yuryadu (ZU) USRR, 1927, no. 2. st.11, vid. II. (In Ukrainian)

Зібрання узаконень та розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗУ) УСРР, 1927, № 2, ст.11, від. II.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>**ILLEGAL ACTIVITIES OF PRIVATE ENTREPRENEURS
IN THE KHARKIV MEAT TRADE
(SECOND HALF OF THE 1920s — EARLY 1930s)**

The article examines the shadow activities of private entrepreneurs in the Kharkiv meat trade at the tail end of the NEP. The author analyzes the source base and historiography of the problem and finds that the understanding of this subject, despite certain positive shifts in recent decades, remains rather one-sided, which justifies its further in-depth study. The source base of the article is represented by various groups of reliable documents and provides a sufficient basis for a thorough consideration of the problem. The article illuminates the operating conditions of the meat trade in Kharkiv, uncovers the reasons for the development of illegal entrepreneurship, and characterizes the factors that contributed to the involvement of private capital in this sphere. The role of the Bolshevik state is highlighted: with its 'class policy' regarding the institution of private entrepreneurship, it squeezed out entrepreneurs into the sphere of illegal commerce. The paper explores the forms of adaptation of shadow entrepreneurs/hustlers to the conditions of the winding down of the NEP and the methods of illegal entrepreneurial activity in the Kharkiv meat trade and analyzes various ways of avoiding state control and taxation by meat trade hustlers. In order to avoid control by state authorities over their activities, the 'bigwigs' of the meat trade employed a number of means: they evaded the claiming of patents (patent-free trade) or used dummies for this purpose, claimed patents for smaller-category enterprises, used peasants for covering up their commercial activities, bribed employees of state structures (village councils, veterinary inspections, staff of state slaughterhouses), and resorted to various forms of social mimicry (such as the status of an employee in specially created fake cooperatives, a joint-stock form of entrepreneurship, etc.) to hide shadow activity. The forgery and falsification of financial documents and their deliberate destruction were also common. Among the shadow hustlers operating in the meat trade, there were many individuals with a criminal past and deviant behavior, which in general had a negative impact on the image of the trade. As the NEP was being phased out, in its efforts to fight shadow entrepreneurship and destroy the illegal meat trade the Bolshevik state actively applied both strict economic and (mainly) administrative and repressive measures. The systematic

use of such measures towards the end of the NEP in fact aimed at the complete eradication of private commercial activity (including legal) in this sphere.

Keywords: meat trade, speculation, unpatented trade, shadow entrepreneurship, corruption, NEP, Kharkiv.

Текст надійшов до редакції 05.05.2023.

The text was received by the editors 05.05.2023.

Текст затверджено до друку 21.06.2023.

The text is recommended for printing 21.06.2023.